

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/52/49-53>

Şükufə Xankişiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-8125-2838>
shukufa.kh63@mail.ru

Mələhət Rəhimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
<https://orcid.org/0009-0005-2118-2952>
malahatrahimova@mail.ru

Yeniyetmələrin idrak fəaliyyətinin hərəkətverici qüvvəsi kimi maraqlar

Xülasə

Yeniyetmələrin idrak fəallığının əsasında duran ən mühüm amillərdən biri maraqlardır. Maraqların inkişaf dinamikası çoxsaylı amillərdən asılıdır. Bu amillər həm psixoloji, həm pedaqoji, həm də sosial mənşəli olub təlim fəaliyyətində üzə çıxır. Məqalədə yeniyetmə maraqlarının bu xüsusiyyətlərindən və onların inkişaf şərtlərindən bəhs olunur.

Yeniyetmələrin idrak fəaliyyəti onların iştirakçısı olduqları tədris prosesində qurulur. Tədris prosesindəki fəallıq şagirdlərin fənnə, müəllimə, bütövlükdə təlim situasiyasına marağı ilə şərtlənir. Təlim maraqları son nəticədə özünü idrak motivasiyasında və idrak maraqlarında göstərir.

Uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə maraqların formalaşması problemləri bir çox tədqiqatlarda öyrənilmişdir. Hazırda yeniyetmənin maraqları daha geniş mənada – yeniyetmənin sosiallaşmasının və şəxsiyyətinin formalaşmasının vacib tərəfləri kimi öyrənilir.

Açar sözlər: idrak, uşaqlıq dövrü, yeniyetmələrin maraqları, tədris prosesi, fəallıq

Shukufa Khankishiyeva

Azerbaijan State Pedagogical College under the
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Psychology
<https://orcid.org/0009-0008-8125-2838>
shukufa.kh63@mail.ru

Malahat Rahimova

Azerbaijan State Pedagogical College under the
Azerbaijan State Pedagogical University
<https://orcid.org/0009-0005-2118-2952>
malahatrahimova@mail.ru

Interests as a Driving Force of Cognitive Activity of Adolescents

Abstract

Interests are one of the most important factors underlying the cognitive activity of adolescents. The dynamics of the development of interests depend on numerous factors. These factors have both psychological, pedagogical, and social origins and are manifested in educational activities. The article discusses these features of adolescent interests and the conditions for their development.

The cognitive activity of adolescents is built on the educational process in which they are participants. Activity in the educational process is conditioned by the interest of students in the

subject, the teacher, and the educational situation as a whole. Educational interests ultimately manifest themselves in cognitive motivation and cognitive interests.

The problems of the formation of interests in childhood and adolescence have been studied in many studies. Currently, the interests of adolescents are studied in a broader sense as important aspects of the socialization and personality formation of adolescents.

Keywords: *cognition, childhood, interests of adolescents, educational process, activity*

Giriş

Yeniyyətlərin idrak fəaliyyəti onların iştirakçısı olduqları tədris prosesində qurulur. Tədris prosesindəki fəallıq şagirdlərin fənnə, müəllimə, bütövlükdə təlim situasiyasına marağı ilə şərtlənir. Təlim maraqları son nəticədə özünü idrak motivasiyasında və idrak maraqlarında göstərir.

Uşaq və yeniyyətlik dövründə maraqların formalaşması problemləri bir çox tədqiqatlarda öyrənilmişdir. L.S.Viqotski (Viqotski, 1991), V.A.Krutetski, N.S.Lukin (Krutetski & Lukin, 1965), A.S.Bayramov (Bayramov, 1967), M.A.Həmzəyev, Ş.M.Babayev, N.M.Şükürova (Həmzəyev, Babayev, & Şükürova, 1963), A.A.Əlizadə, Q.A.Əlizadə (Əlizadə & Əlizadə, 2008), A.K.Markova (Markova, 1978), M.C.Məhərrəmov (Məhərrəmov, 1953; Məhərrəmov, 1965), A.A.Qədirov (Qədirov, 1973), A.İ.Şukina (Şukina, 1962), L.M.Fridman (Fridman, 1977), N.Q.Morozova (Morozova, 1979), M.F.Morozov (Morozov, 1959), E.V.Çudinova (Çudinova, 2005) və digərləri bu məsələni pedaqoji və yaş istiqamətində nəzərdən keçirmişlər. Hazırda yeniyyətlərin maraqları daha geniş mənada – yeniyyətlərin sosiallaşmasının və şəxsiyyətinin formalaşmasının vacib tərəfləri kimi öyrənilir.

Tədqiqat

Maraqlar, əslində dərin daxili proseslərlə, xüsusilə meyillərlə bağlı olan amildir. Ona görə də L.S.Viqotski idrak maraqlarının yaranmasını “instinktlərin təzahürü” adlandırır: “Maraqların uşaq həyatında universal əhəmiyyəti var. Torndayk deyir ki, etdiyimiz hər şeyi, hətta ən maraqlısını da, maraqlıdan, heç olmasa mənfəət maraqlıdan – narahatlıq qorxusundan edirik. Beləliklə, maraqlı – uşaq davranışının təbii hərəkətverici qüvvəsi kimi, instinktiv söylərin doğru ifadəsi, uşağın fəaliyyətinin onun orqanik tələbatları ilə üst-üstə düşməsinin göstəricisidir” (Həmzəyev, Babayev, & Şükürova, 1963, s. 118). Biz burada maraqların təbii xarakterini L.S.Viqotskinin nöqtəyi-nəzərində şərh etməklə qeyd etmək istəyirik ki, yeniyyətlərin maraqları özünün sosiallaşmış məzmunu ilə uşaq dövrünün maraqlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Onun hansı xüsusiyyətlərə malik olmasını isə burada nəzərdən keçirəcəyik.

V.A.Krutetski və N.S.Lukin yeniyyətlərin idrak maraqlarını məzmun baxımından təhlil edirlər. Belə ki, bu tədqiqatçılar yeniyyətlərdə idrak maraqlarının daha davamlı, şüurlu, fəal, biliklərə yönəlik, seçici xarakterini fərqləndirirlər. “Yeniyyətlərin idrak maraqları olduqca seçicidir. Bəzi dərslər fənləri onları bu səbəbdən çox maraqlandırır, digərlərinə isə laqeyd yanaşırlar. Lakin yeniyyət-mədə müxtəlif dərslər fənlərinə marağın yaranmasına və inkişafına müəllimin şəxsiyyəti, habelə onun tədris materialını təqdim etmə üsulu və forması daha çox təsir göstərir” (Krutetski & Lukin, 1965, s. 49). Müəlliflərə görə, yeniyyətlik dövründə xüsusi yer tutan idrak maraqları təlim fənlərindən kənara çıxır. Onlar oxumağa, elmi-populyar ədəbiyyatı öyrənməyə, əlavə məşğələlərdə iştirak etməyə başlayır, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dərinə istiqamətlənirlər. Maraqlar müxtəlif fənlər üzrə elmi əsasların öyrənilməsi prosesində inkişaf edir. Yeniyyətlərin maraqları onların biliklərinin məzmunu ilə bir-birini tamamlayır. Təlim prosesində yaranan idrak maraqları yeni biliklər əldə etmənin motivasiyasını yaradır.

R.İ.Əliyev yeniyyətlərdə təlim maraqlarının bir qədər zəiflədiyini göstərərək bunu aşağıdakı-larla əlaqələndirir. “Ətraf mühitə maraqlı, yaşadılarla ünsiyyətə daha çox vaxt ayırması yeniyyətlərin təlim maraqlarını bir qədər azaldır. Təlimə müsbət maraqlı isə o vaxt yaranır ki, təlim şagirdin idrak maraqları ilə üst-üstə düşsün. Yeniyyət təlimdə uğurlar qazana bilmədikdə özünü elə göstərir ki, təlim onun üçün maraqsız və əhəmiyyətsizdir” (Əliyev, 2006, s. 184).

Yeniyyətlərin subyektiv imkanları ilə ölçülən bu keyfiyyətlər onunla bir qrupda fəaliyyət göstərənlərin idrak qabiliyyətlərinə də təsir etmək gücündədir. Kollektivin əksər üzvləri idrak

fəaliyyəti üçün bu kimi vacib keyfiyyətlərə malik olduqda qrup öz qarşısına qoyduğu problemlərin həllində məhsuldar nəticələr əldə etməyə qadir olurlar. Bu halda şagirdlərin oxumaq, təhsil almaq səyləri, idrak maraqları bu amillərlə stimullaşdırılır:

- tədris prosesində sistemli qaydada inkişaf;
- əşyavi-məntiqi materialların, nəzəri və praktik təfəkkürün əlaqəsi;
- şəxsi-sosial və şəxsi-psixoloji komponentlərin harmoniyasının yaradılması.

Aparılmış çoxsaylı tədqiqatlarda yeniyetmələrin idrak maraqlarının inkişaf etdirilməsinin yolları göstərilmişdir. Bu sırada V.A.Krutetski və N.S.Lukin məsələyə yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətləri (Krutetski & Lukin, 1965), M.C.Məhərrəmov iradi keyfiyyətlərin artırılması (Məhərrəmov, 1953), M.Ə.Həməzəyev, Ş.M.Babayev və N.M.Şükürova zəngin təəssüratların yaradılması (Həməzəyev, Babayev, & Şükürova, 1963), Q.İ.Şukina şagirdlərin dərk etmə maraqlarının inkişafı (Şukina, 1962), Ə.Ə.Qədirov mücərrədləşdirmənin inkişafı (Qədirov, 1973), Ə.Ə.Əlizadə və H.Ə.Əlizadə yaradıcılığın inkişaf etdirilməsi (Əlizadə & Əlizadə, 2008) istiqamətlərində münasibət bildirirlər.

Bəs şagirdlərdə idrak maraqlarının inkişaf etdirmək üçün hansı tədbirlər həyata keçirilməlidir?

A.İ. Şukina şagirdlərin idrak maraqlarının formalaşdırılması üzrə aşağıdakıları fərqləndirir:

- öyrənmə prosesi maraqların inkişaf mənbəyi kimi;
- təlimin emosional şəraitinin yaradılması;
- şagirdləri intellektual fəallığa təhrik etmək;
- maraqdan iradi səyin stimulu kimi istifadə etmək;
- dərstdə marağın yaranması;
- şagirdlərin idrak maraqlarının formalaşmasında müəllimin rolu və s.

A.İ.Şukina qeyd edir ki, “dərs mövzusunun maraqlı elan edilməsi şagirdlərdə yeni materialın qəbulunun fəal prosesini oyadır. Şagirdlərin mövcud təcrübəsini verilmiş dərsin materialı ilə əlaqələndirən suallar qoymaqla müəllim onların təfəkkürünün və yaddaşının inkişafına kömək edir. Əgər bu zaman biliklərin həyatı mənası açılsın, dərs mövzusu şagirdlər tərəfindən emosional yüksəlişlə qəbul edilir və onların dərstdə iş qabiliyyəti yüksəlir” (Şukina, 1962, s. 167).

M.C.Məhərrəmovla görə, şagirdlərin yaxşı oxumasının, təlimə maraq göstərmələrinin sirri ondadır ki, mürəkkəb fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə icra edilməsi üçün bir deyil, bir neçə qabiliyyət qarşılıqlı surətdə birləşərək vəhdət təşkil etsin. Müəllimlik fəaliyyətində görkəmli müvəffəqiyyətlərə nail olmaq üçün təkcə müşahidəçilik azdır. Bununla birlikdə, pedaqoji mərifət, təlim və tərbiyə prosesini elmi əsaslar üzərində təşkil etmə, yeni bilik və bacarıqları şagirdlərə məharətlə mənimsətmə, tənqidi təfəkkür, ümumiləşdirmə, aydın və məntiqi nitq də lazımdır. “Bu qabiliyyətlərə qarşılıqlı birlik halında malik olan müəllimə talantlı müəllim deyilir” (Məhərrəmov, 1953, s. 8). M.C.Məhərrəmov şagirdlərin idrak maraqlarının artmasını onların iradi imkanları ilə də əlaqələndirir. “İradi keyfiyyətlər çox və müxtəlifdir ... Təşəbbüskarlıq, mütəşəkkillik, müstəqillik, qətiyyət, təkidlilik, işgüzarlıq, cəsarət... iradi keyfiyyətlərdir... Təcrübə, həmçinin, məktəblilərlə aparılan müsahibələr göstərir ki, yeniyetmə və gənclərimizin əksəriyyəti mətin iradəyə üstünlük verib onu özlərində tərbiyə etməyə səy göstərirlər” (Krutetski & Lukin, 1965, s. 75).

M.Ə.Həməzəyev, Ş.M.Babayev və N.M.Şükürova idrak maraqlarının yaradılmasının başlıca amillərindən biri kimi onlarda öyrəndikləri biliklərlə bağlı zəngin təəvvürlərin yaradılmasını görürlər. “Mücərrəd xarakterli mətnlər unutmanı sürətləndirir və bu da yadda saxlamağa mənfi təsir göstərir. Uzun müddət ərzində dərslərdə apardığımız müşahidələr, konkret və mücərrəd təlim materiallarının müvəffəqiyyətlə yadda saxlanılmasını təmin edən bir sıra şərtləri qeyd etməyə imkan verir. Bu şərtlərdən ən birincisi və başlıcası təlim materiallarının şərh zamanı şagirdlərdə zəngin təəvvürlər yaratmaq və yeri gəldikcə bu təəvvürlərdən bacarıqla istifadə etmək məsələsidir” (Həməzəyev, Babayev, & Şükürova, 1963, s. 15).

Burada təlim prosesini idarə edən müəllimin fəaliyyəti də qeyd olunaraq göstərilir ki, “təlim prosesində müəllim şagirdlərin idrak fəaliyyətini idarə edir və ona istiqamət verir. Təlim prosesində müəllim şagirdlərdə canlı, zəngin, dəqiq təəvvürlər yaratmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir ki, bunlardan ən başlıcası aşağıdakılardır: əyanilik yolu ilə - müxtəlif tipli əşyaların və onların təsvirinin nümayiş etdirilməsi yolu ilə; müəllimin canlı sözü vasitəsi ilə” (Vıqotski, 1991, s. 15).

M.F.Morozovun fikrincə, əsas vasitə şagirdlərin dərstdə əqli fəaliyyətini aktivləşdirməkdən ibarət olub, müəllimin metodikası və tədris materiallarıdır. “Müəllimlər şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətini aktivləşdirməyə çalışaraq, əsas sualları dərsləyin başlıqlarında göstərilən formada formalaşdırmaqdan çəkinirdilər. Ən çox yeni suallar şagirdlərə əvvəlki sualın müzakirəsi zamanı onlara bildirilmiş məlumatlardan irəli gələrək verilirdi. Belə bir formulə şagirdləri cavablarında o və ya bu bölməyə deyil, faktları seçməli, onları təhlil etməli, müvafiq nəticə və ümumiləşdirmələr qurmağı olduqları məlumatlara istinad etməyə öyrədir” (Morozov, 1959, s. 41).

Ə.Ə.Qədirov problemlə bağlı olaraq məktəblilərdə mücərrədləşdirmənin inkişafını irəli sürür. Onun fikri belədir ki, “təhsilin ilk illərindən başlayaraq şagirdlər məfhumlarla tanış olur, onları mənimsəyirlər. Onların mənimsənilməsində mücərrədləşdirmə bacarığı mühüm rola malikdir. Bu cəhət bir daha onu göstərir ki, müasir dövrdə şagirdlərdə mücərrədləşdirmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi çox vacib məsələlərdən biridir” (Qədirov, 1973, s. 6). Ə.Ə.Qədirovun tədqiqatları göstərmişdir ki, mətnin mənimsənilmə dərəcəsi ilə şagirdin müəyyən təsəvvür qruplarını mücərrədləşdirməsi arasında üç nisbət növü vardır:

- a) yada salınmış təsəvvürlərin tamlığı, əlaqəli nağıl etmənin bütövlüyünə uyğun gəlir;
- b) müəyyən təsəvvürlər qrupunu ayırmaq tapşırığı zamanı onlar bütöv (rabitəli) mətndən nağıl etmə zamanı nisbətən daha çox təsəvvürlər yada salırlar;
- c) şagirdlər mətni sərbəst nağıl etdikdə onu tam söyləmələrinə baxmayaraq, mücərrədləşdirmə tapşırığı verildikdə nisbətən çətinlik çəkir, mətndən süjetləri ayıra bilmir və ya çox az ünsürləri təcrid edirlər” (Qədirov, 1973, s. 100).

Müstəqillik və tənqidilik insanın idrak fəaliyyətinin ən yüksək nəticəsi, həm də ən səmərəli, faydalı üsuludur. Belə bir idrak üsuluna sahib olmaqla, insan müxtəlif sahələrdə müvəffəqiyyətlə yaradıcı fəaliyyət göstərməyə qadir olar: “Onlar daha çox təlim prosesində formalaşır, inkişaf edir və müxtəlif təlim şəraiti həmin keyfiyyətlərin təşəkkülünə də müxtəlif təsir göstərir. Bu cəhətləri araşdırmaq, əqlin tənqidiliyinin müəyyən yaş dövründə inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirmək, ona təsir göstərən bəzi mühüm amilləri aşkar etmək, təlim və inkişaf arasındakı qarşılıqlı münasibəti aydınlaşdırmaq üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir”.

Ə.S.Bayramov bununla bağlı olaraq göstərir ki, yeniyetmələr məfhumlara yiyələnmə prosesində yerinə yetirdikləri əməliyyatlara görə kiçikyaşlı məktəblilərdən fərqlənirlər. “Onlar məfhumu konkret surətlərlə, təsəvvürlərlə açarkən daha tutarlı misallar gətirir, nümunələr göstərilir. Deməli, konkretləşdirmə və nümayiş etdirmə prosesləri də onlarda fərqli olur” (Bayramov, 1967, s. 141).

Nəticə

Yeniyetmədə təfəkkürün inkişafına qrammatikaya aid qayda və qanunların mənimsənilməsi də ciddi təsir edir. Çünki qrammatika mücərrəd elmdir, o, insan təfəkkürünün uzun sürən mücərrədləşdirmə fəaliyyətinin nəticəsidir. Buna görə də qrammatikanın mənimsənilməsi üçün mücərrəd təfəkkürün özünün kifayət qədər inkişaf etməsi lazımdır. Ə.S.Bayramovun təhlillərindən bu nəticəyə gəlmək olur ki, yeniyetmələrdə mücərrədləşdirmə və konkretləşdirmə prosesləri də yüksək səviyyədə və nisbətən mühüm əlamətlər hesabına gedir. Bu proses tədricən baş verir. Təlim prosesində belə məfhumlar getdikcə dəqiqləşir və onlar məfhumu yeni əlamət daxil etmir, onu mühüm əlamətlərinə görə səciyyələndirirlər. Ona görə də yeniyetmələrin təsəvvürlərində məfhumlar sistemləşir. Belə sistemləşmiş məfhumlara istinad edərək yeniyetmələr təlim fəaliyyətində fəallıq göstərilir, yeni və orijinal misallar göstərilir, öz danışılarında müvafiq sözlərin məcazi mənasını da anlamağa başlayırlar.

Bunlara baxmayaraq, yeniyetmələrin təfəkkürü daha fəal xarakter daşıdığından bu yaşda şagirdlərdən təlim prosesində daha artıq müstəqillik tələb edilir. “Bu isə dərslərin daha fəal olmasını, şagirdlərin ağına qida verməsini, sinifdənkənar materialların düşündürücü olmasını, əqli gərginlik tələb etməsini zəruri edir” (Bayramov, 1967, s. 143).

Təhlildən göründüyü kimi, yeniyetmələrin idrak fəallığının motivasiyası onların idrak maraqları ilə sıx bağlıdır. Əgər maraqlar sahəsi genişdirsə, yeniyetmədə özünüfəallaşdırma motivasiyası dinamik qaydada inkişaf edir. Burada idrak motivasiyasının inkişafına təsir göstərən digər mühüm

amil yeniyetmənin təhsil aldığı məktəbin, sinfin, o cümlədən müəllimin problemə münasibətidir. Təhsilə olan münasibət son nəticədə özünü təhsil mühitində göstərir. Bu amillər bir-birini tamamladıqda yeniyetmələrin idrak maraqları onların şəxsiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, A.S. (1967). *Məktəblilərdə əqli keyfiyyətlərin inkişafının xüsusiyyətləri*. Maarif.
2. Çudinova, E.V. (2005). Yeniyetmənin təlim fəaliyyətində modelləşdirmənin xüsusiyyətləri. *Psixologiya məsələləri*, (4), 107–117.
3. Əlizadə, Ə.Ə., Əlizadə, H.Ə. (2008). *Yeni pedaqoji təfəkkür*. ADPU nəşriyyatı.
4. Əliyev, R.İ. (2006). *Tərbiyə psixologiyası*. Nurlan.
5. Fridman, L.M. (1977). *Məktəb təlim məsələlərinin məntiqi-psixoloji təhlili*. Pedaqogika.
6. Həmzəyev, M.A, Babayev, Ş.M, Şükürova, N.M. (1963). *Təlim psixologiyasının bəzi məsələləri*. Maarif.
7. Krutetski, V.A., Lukin, N.S. (1965). *Yeniyetmənin psixologiyası*. Prosveşeniye.
8. Qədirov, Ə.Ə. (1973). *Kiçik məktəblilərdə mücərrədləşdirmənin inkişafı*. Maarif.
9. Məhərrəmov, M.C. (1953). *Məktəblilərdə iradənin tərbiyəsi*. Azərnəşr.
10. Məhərrəmov, M.C. (1965). *Yaxşı oxumağın sirləri*. ANB.
11. Markova, A.K. (1978). Məktəblilərin təlim fəaliyyətinin motivasiyası. *Psixologiya məsələləri*, (3), 136–143.
12. Morozova, N.Q. (1979). *Müəllimə idrak marağı haqqında*. Znaniye.
13. Morozov, M.F. (1959). *Məktəblilərin təlim işində fikrin müstəqilliyinin tərbiyəsi*. Uçpedqiz.
14. Şukina, A.İ. (1962). *Şagirdlərin idrak maraqlarının formalaşması*. Uçpedqiz.
15. Vıqotski, L.S. (1991). *Pedaqoji psixologiya*. Pedaqogika.

Daxil oldu: 04.08.2025

Qəbul edildi: 08.11.2025